ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

YOSHLAR ORASIDA DEVIANT XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Irgasheva Yulduz G’ayratovna
Oriental universiteti 1-kurs Magistratura talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20423916

Kirish va deviant xulq-atvorning sotsial-psixologik mohiyati

Inson shaxsiyatining shakllanishi va uning ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoni asosan bolalik va o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi.[1] Ushbu jarayon davomida shaxsning jamiyatda qabul qilingan huquqiy, axloqiy, madaniy yoki ruhiy me'yorlarga mos kelmaydigan xatti-harakatlarni namoyon qilishi ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvor deb ataladi.[2] "Deviant" tushunchasi lotincha "deviatio" so'zidan olingan bo'lib, to'g'ri yo'ldan chekinish yoki me'yorning buzilishi degan ma'nolarni anglatadi.[3] O'smirlik va ilk o'spirinlik davrida hayotiy strategiyalarning shakllanishi va kelajak rejalarning belgilanishi aynan ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasiga bevosita bog'liq bo'ladi.[3] Ushbu davrda yuzaga keladigan har qanday og'ish shaxsning kelgusi hayotiy strategiyalarini barbod qilishi va uning ijtimoiylashuv jarayonini izdan chiqarishi mumkin.[1]

Deviant xulq-atvor murakkab va tizimli muammo bo'lib, uning vujudga kelishida noto'g'ri oilaviy tarbiya, mikro-muhitdagi salbiy munosabatlar va chuqur ruhiy tushkunlik kabi omillar muhim rol o'ynaydi.[3] Zamonaviy jamiyatda globallashuv va axborot oqimining tezlashishi yoshlar ongida g'oyaviy bo'shliqlar va axloqiy qadriyatlarning yemirilishiga zamin yaratmoqda.[5] Ushbu ziddiyatlar oqibatida o'smirlarda o'zini namoyon qilishning noto'g'ri shakllari, jizzakilik, darslarni qoldirish va atrofdagilarga nisbatan tajovuzkorlik kabi salbiy ko'rinishlar shakllanadi.[2] Muammoning tub mohiyatini anglash va uni bartaraf etish uchun deviant xulq-atvorning namoyon bo'lish shakllarini va ularni keltirib chiqaruvchi omillarni chuqur tahlil qilish talab etiladi.[5]

Deviant xulq-atvor turlari va tizimli tasnifi

O'smirlar va yoshlar orasida og'ishgan xatti-harakatlarning turlari ularning jamiyat qonun-qoidalariga va axloq me'yorlariga bo'lgan munosabati darajasiga ko'ra farqlanadi.[2] Ilmiy tadqiqotlarda deviantlik asosan qonun normalarini buzish bilan bog'liq bo'lgan rasmiy va jamiyat axloqiga zid keluvchi norasmiy shakllarga ajratiladi.[3] Shuningdek, xatti-harakatlarning psixologik tuzilishiga ko'ra tajovuzkor (agressiv), tajovuzkor bo'lmagan, intizomsizlik va autoagressiv kabi o'ziga xos shakllari mavjud.[2]

Ushbu tasniflarni va ularning psixologik namoyon bo'lish ko'rinishlarini tizimli ravishda taqqoslash muammoning xarakterini aniqlashda muhim ahamiyatga ega:

Deviant xulq-atvor shakllari	Psixologik tabiati va mexanizmi	Amaliy namoyon bo'lish shakllari
Delinkvent (Noqonuniy) xulq	Jamiyatda rasman qabul qilingan qonun normalarini va huquqiy tartib-qoidalarni buzishga qaratilgan harakatlar.[3]	Talonchilik, o'g'rilik, bezorilik, o'zganing mulkiga qasddan zarar yetkazish va jismoniy jarohat yetkazish.[3]
Antisotsial va Antidisipliner xulq	Jamiyat axloqiga, guruh qoidalariga hamda ta'lim va mehnat intizomiga qarshi qaratilgan, lekin jinoiy javobgarlikka tortilmaydigan harakatlar.[2]	Doimiy yolg'on gapirish, maktab darslarini asossiz qoldirish, uydan qochish, qo'pollik va kattalarga bo'ysunmaslik.[2]

Autoagressiv va Suisidal xulq	Shaxsning o'z jismoniy yoki ruhiy butunligiga qarshi qaratilgan, chuqur tushkunlik va umidsizlik natijasida yuzaga keladigan harakatlar.[5]	Badanga jarohat yetkazish, namoyishkorona o'z joniga qasd qilishga urinishlar, zararli moddalarga ruju qo'yish.[2]
Nevrotik va Psixologik buzilishlar	Shaxsning ichki ruhiy nizolari, hissiy beqarorlik va tashqi muhitga moslasha olmaslik tufayli kelib chiqadigan reaksiyalar.[3]	Depressiv holatlar, asossiz xavotir, qo'rquv, tajovuzkor isterik harakatlar va emotsional loqaydlik.[3]

Shakllanishga ta'sir etuvchi ko'p qirrali omillar

Yoshlar orasida deviant xulq-atvorning qaror topishi bir necha o'zaro bog'liq omillarning murakkab sintezi natijasida sodir bo'ladi.[1] Ushbu omillarni sotsial-psixologik, oilaviy, fiziologik va global axborot muhiti nuqtai nazaridan tahlil qilish mumkin.[1] Har bir omil o'spirin ruhiyatida o'ziga xos iz qoldiradi va uning xulq-atvor modelini salbiy tomonga o'zgartirishda trigger vazifasini o'taydi.[3]

Fiziologik va shaxsiy omillar

O'smirlik davrida yuz beradigan shiddatli fiziologik o'zgarishlar va gormonal jarayonlar shaxs ruhiyatida hissiy beqarorlik va o'ta ta'sirchanlikni keltirib chiqaradi.[1] Bu davrda o'spirinlarda nevrotik buzilishlar va tushkunlikka tushish ehtimoli keskin ortadi.[3] Jismoniy o'sish bilan birga shaxsning o'zini namoyon qilish ehtiyoji ham kuchayadi; agar ushbu ehtiyoj ijobiy yo'naltirilmasa, o'spirin o'z mavqeini tajovuzkorlik yoki intizomsizlik orqali namoyish qilishga kirishadi.[5]

Oilaviy va mikro-muhit inqirozlari

Oila – shaxsning ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtirishidagi birlamchi va eng muhim maskandir.[1] Oiladagi doimiy nizolar, ota-onalar o'rtasidagi adovat va ajrimlar bolaning psixikasiga jiddiy zarba beradi.[5] Ayniqsa, ota-onalarning bolani tarbiyalashda qo'pol xatolarga yo'l qo'yishi, his-tuyg'ularni e'tiborsiz qoldirishi yoki muloqotni to'xtatib qo'yish (gaplashmay qo'yish) orqali bolani jazolashi uni uydan va oiladan bezdiradi.[5] Bunday vaziyatda o'smir o'ziga nisbatan mehr va e'tiborni oiladan tashqaridan, ko'pincha jinoiy yoki salbiy guruhlardan qidiradi.[3]

Global axborot xurujlari va "ommaviy madaniyat" ta'siri

Bugungi massiv globallashuv va axborot asrida yoshlar ruhan va ma'naviy jihatdan himoyasiz bo'lib qolmoqdalar.[5] Milliy qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar va paydo bo'lgan g'oyaviy bo'shliqlar tufayli chetdan kirib kelayotgan tuban ma'naviy illatlarni o'z ichiga olgan "ommaviy madaniyat" yoshlar ongini egallamoqda.[5] Kompyuter o'yinlariga bo'lgan kuchli qaramlik hamda ijtimoiy tarmoqlardagi turli zararli oqimlar va virtual bosimlar (kiberbulling) o'smirlarda tushkunlikni kuchaytirib, ularni reallikdan uzib qo'ymoqda.[5] Robert Merton ta'biri bilan aytganda, jamiyat taklif qilayotgan moddiy boylik va muvaffaqiyat maqsadlariga qonuniy yo'llar bilan erisha olmaslik yoshlarni qonunbuzarlik va deviant xatti-harakatlarga undaydi.[1]

Deviant xulq-atvorni bartaraf etish va profilaktikaning ilmiy-amaliy tizimi

Yoshlar o'rtasida og'ishgan xulq-atvorni bartaraf etish va uning oldini olish chora-tadbirlari kompleks yondashuvni hamda barcha ijtimoiy institutlarning hamkorligini taqozo etadi.[6] O'zbekistonda ushbu tizim asosan "Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonun doirasida muvofiqlashtiriladi.[8] Qonunning bosh maqsadi voyaga yetmaganlarning nazoratsizligi, qarovsizligi hamda ular tomonidan sodir etiladigan g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarning tub sabablarini aniqlash va bartaraf etishdir.[8]

Maktab psixologik xizmatini isloh qilish va metodologik ta'minot

Ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan psixologlar yoshlar orasidagi deviantlikni erta aniqlash va korreksiyalashda markaziy o'rin tutadi.[5] Ilmiy tadqiqotlar va amaliyot o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash uchun maktab psixologlarini zamonaviy metodologik ishlanmalar bilan ta'minlash va ularga qulay sharoitlar yaratish lozim.[9] Shu munosabat bilan, oliy ta'lim muassasalarida "Pedagogika va psixologiya" hamda "Psixologiya" yo'nalishlari bo'yicha kadrlar tayyorlash tizimini qayta ko'rib chiqish va amaliy psixologlarning kasbiy malakasini oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi.[9] Maktab psixologlari muntazam

ravishda tizimli so'rovnomalar o'tkazib, xavf guruhiga kiruvchi o'quvchilarni aniqlashlari va ular bilan yakka tartibda korreksion mashg'ulotlar tashkil etishlari shart.[5]

Huquq-tartibot organlari va jamoatchilik hamkorligi

Deviant xulqli o'smirlar bilan ishlashda faqat ma'muriy jazo choralarini qo'llash kutilgan samarani bermaydi.[5] Ichki ishlar idoralari va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining turli toifadagi voyaga yetmaganlar bilan ishlashida psixologik va sotsial bilimlar muhim hisoblanadi.[6] Huquqbuzarlik sodir etgan yoki unga moyil bo'lgan yoshlar bilan muloqot o'rnatishda ularni jazolash emas, balki g'ayriijtimoiy harakatlarni keltirib chiqargan oilaviy va sotsial muammolarni bartaraf etishga e'tibor qaratilishi zarur.[6] Mahallalar, ta'lim muassasalari va profilaktika inspektorlarining hamkorligi yoshlarning nazoratsiz qolib ketishining oldini oladi.[3]

Amaliy korreksiya va reabilitatsiya shakllari

Deviant xulqli o'smirlarga ko'rsatiladigan yordam ikki yo'nalishda – ruhiy profilaktika va oqlash (reabilitatsiya) shaklida olib boriladi.[5] Bu jarayonda quyidagi amaliy psixologik shakllardan foydalaniladi:

- **Ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish:** O'spirinning atrof-muhit bilan aloqalarini o'zgartirish, uni ijobiy ta'sir ko'rsatadigan sog'lom guruhlarga jalb qilish va jismoniy tarbiya hamda sport bilan shug'ullanishini ta'minlash.[5]
- **Axborot va tushuntirish ishlari:** Yoshlarga giyohvandlik va huquqbuzarlikning jismoniy hamda huquqiy oqibatlarini ta'sirchan usullarda, aniq statistik va hayotiy misollar orqali tushuntirish.[5]
- **Kitobxonlikni targ'ib qilish:** O'smirlarni virtual qaramlikdan saqlash va ularda hayotiy maqsadlarni shakllantirish uchun kitob mutolaasini yo'lga qo'yish hamda erishilgan natijalarni rag'batlantirish.[5]
- **Oilaviy terapiya va maslahat xizmati:** Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni sog'lomlashtirish, nizoli vaziyatlarni tinch yo'l bilan hal qilish bo'yicha ota-onalarga pedagogik va psixologik maslahat xizmatlarini ko'rsatish.[1]

Xulosa va strategik tavsiyalar

Yoshlar orasida deviant xulq-atvorning shakllanishi va rivojlanishi shaxsning ichki ruhiy holati, uning fiziologik o'zgarishlari hamda ijtimoiy-oilaviy muhitdagi inqirozlarning o'zaro bog'liqligi natijasidir.[1] Ushbu muammoni faqatgina jazo choralari bilan hal etib bo'lmaydi; buning uchun yoshlarda ma'naviy immunitetni kuchaytirish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va jamiyatda o'z o'rinlarini topishlariga ko'maklashish zarur.[3] Maktab, oila, mahalla va huquqni muhofaza qilish organlarining o'zaro hamkorligi deviantlikning barvaqt oldini olishda eng asosiy kafolat bo'lib xizmat qiladi.[6]

Kelgusida yoshlar orasidagi bunday muammolarni tizimli ravishda bartaraf etish va profilaktika tizimini takomillashtirish maqsadida quyidagi strategik yo'nalishlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

- Maktablarda faoliyat ko'rsatayotgan psixologlarning kasbiy malakasini oshirish, ularning faoliyatini uslubiy va metodologik jihatdan to'liq ta'minlash.[9]
- Ijtimoiy-iqtisodiy yoki ruhiy jihatdan og'ir ahvolda qolgan va ajrashgan oilalarning farzandlarini aniqlash maqsadida muntazam ravishda psixologik so'rovnomalar va monitoring tizimini yo'lga qo'yish.[5]
- Yoshlarni internet va ijtimoiy tarmoqlardagi virtual tazyiqlar hamda zararli oqimlardan himoya qilish uchun ularda kiber-gigiyena va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish.[5]
- Ichki ishlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining o'smirlar bilan ishlash jarayonida gumanistik va psixologik yondashuvlardan keng foydalanishlarini ta'minlash.[6]

Sohadagi barcha amaliyotchi psixologlar, sotsiologlar, pedagoglar va mutasaddi tashkilotlar vakillarini ushbu ilmiy-amaliy tahlil yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bildirishga, tajribalari bilan o'rtoqlashishga hamda kelgusi hamkorlik loyihalarini amalga oshirishga chorlaymiz. Yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib yetishishi barchamizning umumiy maqsadimizdir.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. IJTIMOIY PEDAGOGIKADA DEVIANT XULQ-ATVOR MUAMMOSI - inLibrary, accessed May 24, 2026, https://inlibrary.uz/index.php/zdpp/article/view/62349
2. Deviant Xulq Atvorli Bolalar Bilan Pedagogik Faoliyat Yuritish | PDF - Scribd, accessed May 24, 2026, https://www.scribd.com/document/870629264/Deviant-Xulq-Atvorli-Bolalar-Bilan-Pedagogik-Faoliyat-Yuritish
3. DEVIANT XULQ ATVOR IJTIMOIY MUAMMO SIFATIDA Текст научной статьи по специальности - КиберЛенинка, accessed May 24, 2026, https://cyberleninka.ru/article/n/deviant-xulq-atvor-ijtimoiy-muammo-sifatida
4. Deviant xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy psixologik omillari - inLibrary, accessed May 24, 2026, https://inlibrary.uz/index.php/zitdmrt/article/view/5172
5. T A D Q I Q O T L A R jahon ilmiy – metodik jurnali http ..., accessed May 24, 2026, https://tadqiqotlar.uz/new/article/download/3094/2914/5812
6. Deviant Xulq-Atvor Psixologiyasi: O Zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi | PDF, accessed May 24, 2026, https://www.scribd.com/document/875520419/20231215090312
7. DEVIANT HULQ –ATVORLI BOLALAR PSIXOLOGIYASI - Zenodo, accessed May 24, 2026, https://zenodo.org/records/5812867
8. Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida - LEX.UZ, accessed May 24, 2026, https://lex.uz/acts/-1685726
9. MAKTAB PSIXOLOGI O'QITUVCHILAR JAMOASI A'ZOSI SIFATIDA VA BUNING IJOBIY YO'NALISHLARI | Modern Science and Research - inLibrary, accessed May 24, 2026, https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/71032